

Константин Куцаров. *Българските лексемни класове и учението за частите на речта*. София: ИК „Колибри“, 2022, 350 с. ISBN 978-619-02-1031-3

Акцент в рецензията са приносните моменти в монографията на К. Куцаров: съвременният поглед върху класификацията „Частите на речта“ и открояването на лексемните класове *дискурсив* и *детерминатив*; нова интерпретация на някои от глаголните категории и техните грамеми в българския език.

Ключови думи: части на речта, дискурсив, детерминатив, глаголни морфологични категории, таксис, преизказване.

Монографията на Константин Куцаров *Българските лексемни класове и учението за частите на речта* е посветена на един древен и същевременно актуален проблем на езикознанието – частите на речта. Въпреки привидната установеност на тяхната класификация, в нея има дискуссионни моменти и неточности, предизвикателство за научната мисъл заради своята многовековна актуалност, от една страна, а от друга – поради основополагащата им се роля за всеки по-нататъшен анализ на системата на естествения език. Цялостното изучаване на езика задължително започва от частите на речта. От критериите за тях е зависимо почти всяко научно изследване на езикова форма или категория. Авторската позиция за частите на речта в немалка степен определя и посоката на интерпретацията, и окончателния резултат от анализа.

Книгата би била настолна за всеки изследовател на българския език и този факт ще е причината за нейната бъдеща популярност.

Проблемът за частите на речта често е подценяван и отразяван повърхностно, макар по него да има приноси разсъждения още у античните автори (и в индийската граматика, и в гръко-римската философско-филологическа традиция). Предложенията на съвременните граматисти, макар и разполагащи с иновативна методология, по-често са формално закостенели и безинтересни. Монографията на К. Куцаров предлага компетентен, задълбочен и подробен преглед на направеното досега и се основава на обширна библиография. Съществен принос в нея представлява анализът на класификацията „Частите на речта“ в съвременния български език: със своята различаваща се от традиционната гледна точка към материята и вследствие от нея – с пресмисляне на състава на „утвърдените“ в българската граматика лексемни класове.

В изложението е коментиран и въпросът за неадекватността на традиционния термин „части на речта“ (227–228); вместо него авторът предлага „класове лексеми в езика“ (както се вижда и от заглавието на книгата).

Вниманието на К. Куцаров е съсредоточено върху разнородни езикови явления: от словните класификации до структурата на граматическите категории и граемите. Затова методиката на изследването включва критично описание на езиковедските становища до момента и системно-структурен анализ на морфологичните категории и

грамемите. Заради адекватността си спрямо научния обект, методологическите практики са основателно подбрани и резултатни, въпреки своята разнообразност.

Рецензираното изследване се състои от четири глави, увод, заключение, обща характеристика на частите на речта в таблична форма и библиография.

Приносът на книжовниците от Античността до нашето съвремие е изложен в първите три глави на работата. Заглавията им показват избрания хронологически модел за тяхната композиция. Първата глава е „Класификация на думите през Античността и Средновековието“ (7–31); следва „Развой на учението за частите на речта в руското езикознание след граматиката на М. В. Ломоносов“ (31–129), а третата глава е „Концепциите за частите на речта в българското езикознание“ (129–224). Авторът е разгледал по-подробно занимаващата го проблематика в руското и съветското и в българското езикознание. Същността на изследването обаче е на границата между традиционно и системно организирано енциклопедично описание, за което би било необходимо да се отразят и западно- и особено средноевропейските езиковеди от 19. и началото на 20. век (голяма част от българските възрожденски книжовници са техни възпитаници, граматическите им познания са формирани под влияние на вижданията им, макар да има и учили в Русия, разбира се). В това отношение доста би допринесла една тематична композиция на обзорите (тъй като хронологичната организация унифицира до известна степен анализите, посветени на творчеството на различните учени); тя би открийла по-отчетливо оригиналните теории¹ и влиянието им върху следващите. Това обаче не е изненадващо за изследване, чийто втори съществен акцент е поставен върху частите на речта в българския език, където изобилието от дискуссионни моменти е съществено и К. Куцаров има амбицията да предложи не само нови, но и приемливи квалификации. Т. е. историческата част, разбираемо, е резултат от избор и авторовият аргумент за него е влиянието на руската традиция от по-ново време върху схващанията на мнозина български езиковеди.

Описанието на приносите на езиковедите българисти е подробно, включително и с библиографски бележки и затова лишаването му от значими трудове, каквато е граматиката на Ив. Куцаров (Kutsarov, I. 2007) например (в неговата граматика се прави един от редките опити да се адаптират иновативни разсъждения на чешки и други съвременни учени за частите на речта), е определено неприемливо.

Друга гледна точка към таксономичните признаци намираме в интерпретациите на философите и семиотиците и би било интересно да се изрази отношение по тях (напр. относно класификациите на съществителните имена по специфика на денотатите; отликите в лексикалносемантично отношение между собствени и нарицателни имена и др.). Такъв преглед би подсказал идеи за промени в традиционната класификация заради по-различната гледна точка на логико-философските и прагматико-семиотическите описания на езиковите знакове.

В книгата са направени иновативни изводи относно частите на речта, като се приемат още две, нетипични за традиционната класификация – дискурсив и детерминатив. Така са открити 12 части на речта, вместо традиционните 10. Въпреки необходимостта да се коментират и обмислят още, те са приноси за направеното изследване и свидетелство за научния му смисъл.

¹ Напр. дефинициите за съществително и прилагателно име на Др. Манчов звучат доста съвременно; също така и на Ал. Теодоров-Балан и др. автори на граматиките.

Дискурсив са наречени личните местоимения. Основанието на автора за подобно „преназоваване“ на *аз, ти, той, тя, то, ние, вие* и *те* е, че са маркери на дискурса, от една страна, а от друга – нямат типичната за местоименията заместваща функция. Това е така обаче само при първо- и второличното, в единствено и в множествено число. *Аз* и *ти, ние* и *вие* наистина не заместват същини (или явления, назовани със съществителни имена), могат само да бъдат дублирани в обособени конструкции. Функцията им е субстантивна, определяваща, каквато е и на съществителните имена. По-различно е при третоличното местоимение, което е най-характерното местоимение със заместваща функция. Освен различния му произход (от показателно местоимение), *той, тя, то, те* се различават от типичните показателни по възможността си да бъдат само заместващи за субстантиви, докато показателните местоимения могат както да заместват имена, така и да ги определят като прилагателни: *Доведи този (онзи); Доведи този човек; Използвай такъв и ще успееш; Използвай такъв принтер и ще успееш; Не викай толкова; Не викай толкова силно* и т.н. Въпросът е има ли елипса в тези случаи. Ако да, правилна е квалификацията на показателните местоимения като прилагателни (с. 270) – традиция в граматиката на множество езици. По мнението на логици и философи на езика указването е типична комуникативна функция наред с назоваващата и предикативната; тя е на границата между номинацията и предикацията. Подобен статут като че ли може да се открие и при въпросителността и, съответно, въпросителните местоимения, които също имат и самостоятелна, и определяща употреба (*Кое да посоча? : Кое дете да посоча? : Кое животно да посоча? : Кое списание да посоча?* и т.н.; така е и при всички останали местоимения, образуващи се от въпросителните, без относителните). Струва ни се, че ако ще се диференцират личните местоимения, то единствено дискурсивна, а защо да не е комуникативна (дискурсив асоциира с писмен наратив), функция имат първоличното и второличното. Третоличното е по-различно. Падежната парадигма, макар и суплетивна, прави невъзможно отнасянето на тези местоимения към съществителните имена и това е убедително.

Дали обаче може да се приеме квалификацията на думите местоимения като прилагателни, е спорно. Местоименията имат специфичната функция да реализират контекстови връзки и отношения между назовани с други думи явления. В този смисъл понятието „местоимение“ е уязвимо (защото невинаги, или по-точно – рядко, става въпрос за заместване). А при окачествяването им като прилагателни, се акцентира синтактичната им спойка в хипотаксисното словосъчетание, тяхното подчинително свързване.

Във функционален план повечето местоимения са релативи; би било по-уместно и да се нарекат така. Такива са възвратноличните, въпросителните и всички, образувани от въпросителни. Отделен тип би следвало да бъдат показателните и третоличното за единствено и за множествено число (вкл. и помежду си). При показателните прави впечатление референтната функция. Те са много подобни на относителните прилагателни; възвратно притежателното също.

При положение, че генетическата обусловеност на местоименията е да бъдат релативи (т.е. да изразяват отношения и взаимнообвързаности) и така да подсиgurяват езиковата функционалност, дали понятието „лексикална семантика“ не е ирелевантно за тях? Това всъщност казва авторът, определяйки ги като „лексикално непълнозначни“ (с. 287 от работата).

За нас е смущаващо открояването на отделна част на речта, наречена детерминатив. Към него се отнася една относително малка част думи, които се употребяват предимно като вметнати и следователно – не са част на изречението, а отразяват само отношението на говорещия към съдържанието му. Това отношение не е експресия, както често твърдят езиковедите, изследвали детерминативите (вж. с. 328; 324–328), а просто логико-прагматична оценка. Това са думи като *вероятно, сигурно, наистина, действително, например, впрочем, сравнително* (с. 328), *навярно, може би, несъмнено* (с. 327) и др. Първият изследовател, смятащ, че те имат самостоятелност на част на речта, Ст. Георгиев (Georgiev, St. 1991), ги нарича детерминатни думи и отбелязва, че могат да бъдат както вметнати, така и невметнати. Доста от тези думи могат да имат функции на прилагателни имена определения (повечето са и образувани от прилагателни имена) или на обстоятелствени пояснения, а могат и да са вметнати². Сред тези думи безспорно има и такива, които приличат на модалните частици; има и детерминативи, които не се употребяват като определения или обстоятелствени пояснения (като *може би* напр., но при него е толкова очевидно глаголното съдържание, макар и безлично). Те именно би следвало да се обособят в специална група – наречия, заради пълнозначността си. Със сигурност си струва да бъдат анализирани по-задълбочено, а и преименувани вследствие от получените резултати.

И тук се натъкваме на изключително противоречивия въпрос как да бъде заменен утвърден и дълговечен научен термин с нов. Всяка проблематика е позната и приемлива за относително малка част учени, на чието изследователско дело е присъща, но за другите всякакво теоретизиране и вследствие от него – преназоваване е излишно оригинално, нерядко прикриващо незначителна изследователска иновация. От приемането ѝ от научната общност до внедряването ѝ в учебно-преподавателската практика като утвърдено и общоприето знание минават десетилетия, че и повече³. Следователно новопредложеният термин трябва да отговаря на множество изисквания, за да бъде възприет. Едно от тях е вероятно да бъде максимално близък до заменения.

„Частите на речта“ би следвало да се назовават еднотипно – по функция или по семантика. И понеже лексемните класове са стартират в изучаването на всеки език, те имат представителност за автономните в семантично отношение думи, които именно по лексикалното си значение са различни. Т.е. според нас, основният делитбен критерий би следвало да бъде лексикалносемантичният. Останалите – морфологичният

² Сrv. напр. *Това е сигурно (а не несигурно) придвижване по въже; Той се придвижва сигурно по въжето; Сигурно той се придвижва, а не стои на едно място. Видя тъкмо (= точно) мястото, където се криеха; Тъкмо видях мястото и влакът навлезе в тунел. Това е действително участие, не само формално (участие); Той действително се включи в дебата, не присъстваше формално; Неговото вероятно (=желано, очаквано) присъствие ще ни успокоява; Той вероятно ще присъства на срещата* и др. под.

³ От диференцирането на *преизказността* като отделна глаголна категория от Л. Андрейчин (1938 г.), през приемането на тезата (Евг. Дьомина, П. Пашов, Й. Пенчев и др. – 70-те год на 20 в.) и доказването ѝ от Ив. Куцаров (1975–1977) до днес е налице само фиксиране на „преизказани глаголни форми“ в учебниците по български език, въпреки че тяхната категоризация днес е почти общоприета. Да, вече не се отбелязва, че преизказването е наклонение, но не се и казва каква категория формира неговата парадигма. Процесът е почти вековен (1938–2024), а още не е приключил.

и синтактичният, са следствие от семантичния и трябва да го доказват. Например семантиката определя броя и вида на морфологичните категории, както и синтактичните функции и словообразователните особености на различните части на речта. Малка семантична промяна довежда до диференциране на лексикално-граматичен разред в групата на същата част на речта; по-голяма смислова разлика – до наличие на нова или отпадане на съществуваща морфологична категория, което вече е критерий за открояване на нова част на речта и т.н.⁴ В традиционната класификация обаче съществителното, числителното, глаголите са назовани по семантика; прилагателното, наречието, предлогът, частиците – по словоред и тип свързване; съюзите и междуметията – по функция. Научната прецизност изисква дефинитивните признаци да бъдат в еднаква йерархия.

В монографията е приоритетен синтактичният делитбен критерий, при това се разчита на неговия традиционно описателен вариант, а не на генеративистките модификации. От друга страна, семантиката на „частите на речта“ в съществуващите граматика е незадоволително описана и не бива да подвежда с достоверност. В най-новите от тях дефинирането на прилагателните имена напр. се основава на синтактичното по характер пояснение: те изразяват признак „на съществително име; на друго субстантивирано име; на явление, изразено със съществително име или друга субстантивирана част на речта“ и др. под.⁵

Фактически, същността в семантиката на прилагателните имена е това, че назовават едновременно две семи: признака и неговия носител или притежател, за разлика от съществителните, които именуваат единично явление от сферата на човешкото познание (т.е., сравнени с прилагателните, съществителните именуваат или само признак, качество, или само притежателя на признака). В този смисъл изключително прозорливо дисертантът е отбелязал, че българското прилагателно име притежава само една същинска откъм съдържание морфологична категория – степенуването, а останалите три – род, число и положение – са съгласувателни“ (с. 270). Извеждането обаче на една морфологична категория като същностна, представителна за определена част на речта е несигурен критерий, без дефинитивен потенциал. Защото относителните прилагателни например не се степенуват, а те са половината, или дори повече от лексемите в тази част на речта. Всъщност степенуването е наистина единствената категория, характеризираща самия признак (и то в количествено отношение)⁶. Другите са граматическа характеристика на „носителя“ – той е от мъжки, женски или среден род,

⁴ Много важен показател за съществуването на отделна част на речта – поне при самостоятелните думи – е наличието на първични думи (пък било то и от съвременно гледище първични) във всяка отделна група, дори да са ограничен брой. Въпреки твърдението на някои автори, че напр. няма първични наречия, фактически старите падежни форми от съвременно гледище могат да се приемат по-скоро за първични, а не за производни думи.

⁵ Напр. „Прилагателното име е част на речта, с която се означават (но не се назовават) статични признаци, белези, качества или свойства на явленията, назовани със съществителни имена“ (Куцаров 2007: 65).

⁶ Ако обаче се приеме определянето на дадена морфологична категория като „същинска откъм съдържание“ (за притежаващата я част на речта – бел. В.М.), би следвало тя да се конкретизира за всяка пълнозначна част на речта, което не е невъзможно, разбира се. Аналогични разсъждения могат да се направят и за причастията и основателността на аргументите за квалификацията им като отделна от глагола част на речта.

един е или са много (съотв. форми за ед. или мн. ч.), представен е от формата като определен или неопределен чрез членуването. Срв. напр. *хубав* и *хубавец*, които, макар да са словообразователно свързани, имат подобни семи, но определяща е последната от тях: *хуб(ост)* [предметност] + *(ов)а-в* [притежание, притежател] : *хуб(ост)* [предметност] + *(ов)а-в* [притежание, притежател] + *ец* [субстантивираща наставка (предметност)]. Оттук следва и наличието на различни граматически категории при сравняваните думи.

Както вече изтъкнахме, проблематиката в книгата на К. Куцаров е изключително обширна и затова е естествено да възникват немалко поводи за дискусии.

Не е сигурно напр. дали на модалните дативи от типа *лежа си, почивам си, чета си* (с. 280) е коректно да се определя некнижовен характер, тъй като езиковата функционалност би трябвало да се оценява в границите на различни речеви разновидности, а не само в книжовно-деловия си вариант.

Т. нар. отглаголни съществителни съвсем не са еднотипни. Терминът „отглаголни съществителни“ е уместно да се запази единствено за формите не *-не*, образувани от несвършени глаголи. Тези съществителни наистина назовават действието, но за разлика от думата глагол – без отношение към понятията глаголно лице вършител, говорещо лице, изказване (т.е. без отношение към 3-те от общо четирите елемента в популярната схема на Якобсон-Куцаров). Другите словообразователни разновидности (с наставки *-еж*: *градеж, строеж*; *-итба*: *сеитба, вършитба*; *-ние*: *престъпление, събрание* и др.) се различават от формите на *-не* по ред особености: образуват се и от двата глаголни вида, лексикалната им семантика е твърде различна от тази на изходния глагол и т.н. Различията между съществителните имена на *-не* и останалите, образувани от глаголни основи с различни наставки, са показателни и определят основанията за тяхната различна квалификация. Отглаголните съществителни на *-не* е редно да бъдат споменавани като вид съществителни имена, отглаголни, но те наистина са (от)глаголни форми, тъй като имат еднотипна семантика с глагола, а също и регулярно словообразуване и функции и е естествено да бъдат споменавани и в групата на глаголите за разлика от останалите (с. 262).

За мен основните достойнства на монографията са свързани с дефинирането на определени глаголни категории и техните грамеми. По отношение на тях К. Куцаров е направил убедителни разсъждения и преосмисляне на категориалните структури. Например относно таксиса, чиито маркирани грамеми обвързва с претериталната семантика и формулира признаците *претеритив* и *непретеритив*; относно наклоненията – оригинална и различна от традиционната трактовка, която може да бъде оспорвана и дискутирана, но е допустимо обяснение на спецификата на модалната категория; за вида на изказването – чиято категория се интерпретира като притежаваща 3 грамеми: неутрален вид, свидетелски и преизказан, и др.

Едва ли е възможно една рецензия да отрази всички повече или по-малко коментирани въпроси в обширен по обем текст като монографичния. Още повече пък в тази на К. Куцаров, която обхваща толкова много проблеми и гледни точки към тях. Ще завършим обаче с отношението си към авторския коментар за абсурдните дефиниции на множество лингвисти за думата (228–233) и с често внушаваното мнение, че думата не може да бъде дефинирана, поради своята нееднородност. За думата наистина не разполагаме с общоприета дефиниция, каквато е характерна за явленията, изучавани от точните науки; дефиниция, изброяваща техните диференциални признаци – нито

един повече или по-малко. Само дефиниция, съдържаща крайния брой диференциални признаци на характеризираното явление, може да бъде точна и кратка и да претендира за общоприетост. За да се формулира такава дефиниция на думата обаче, трябва да сме сигурни в нейните разновидности (т.е. кои са „частите на речта“), кои от тях можем да приемем за думи и кои са нещо по-различно. И да не обезстойносттаваме езикознанието с твърдението, че няма дефиниция за думата. Защото, какво може да се каже за наука, която не е в състояние да дефинира своя обект?! В този смисъл трябва да се търси и приносът на рецензираната монография в най-широк научен аспект.

ЛИТЕРАТУРА

- КУЦАРОВ, И. 2007. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 638 с. ISBN: 978-954-423-376-1.
- ГЕОРГИЕВ, СТ. 1991. *Българска морфология*. Велико Търново: Абагар, 399 с. ISBN 954-427-019-1.

REFERENCES

- KUTSAROV, I. 2007. *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya*. Plovdiv: UI „Paisiy Hilendarski“, 638 s. ISBN: 978-954-423-376-1.
- GEORGIEV, ST. 1991. *Balgarska morfologiya*. Veliko Tarnovo: Abagar, 399 s. ISBN 954-427-019-1.

The review is focused on the innovative ideas and findings in the monograph by K. Kucarov: the contemporary view of the classification of lexemes into part-of-speech-classes and the highlighting of the categories *discursive* and *determinative*; novel interpretations of some verbal categories and their grammemes in Bulgarian.

Prof. Vera Marovska, DSc
ORCID ID: 0009-0004-8757-0213
Faculty of Philology
University of Plovdiv Paisii Hilendarski
24 Tsar Asen Str., Plovdiv 4000
e-mail: vmarovska@uni-plovdiv.bg